

Systemic Thinking and its Obstacles from the Perspective of the Quran and Narrations

Mohsen Khabair Sanaefard¹ , Mohammad Hossein Irandoost² , and Gholamreza Khoshneit³

1. PhD student, Department of Quran and Hadith Sciences, Qo.C., Islamic Azad University, Qom, Iran, Email: mohsen.khabirossanayeefard@iau.ac.ir
2. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Philosophy, Qo.C., Islamic Azad University, Qom, Iran, Email: mo.irandoost@iau.ac.ir
3. Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology Qo.C., Islamic Azad University, Qom, Iran, Email: r_khoshneyat@smc.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 05 April 2025
Received in revised form 25 July 2025
Accepted 01 September 2025
Available online 23 September 2025

Keywords:

Systemic thinking,
Obstacles,
Quran,
Narrations

ABSTRACT

Objective: To analyze and explain the six obstacles to systemic thinking from the perspective of the Holy Quran and the narrations of the Infallibles (AS). This research seeks to show how these obstacles hinder the deep understanding of realities and the achievement of sustainable solutions, which are the goals of systemic thinking in Islam.

Method: This research was conducted using a descriptive-analytical method. In this way, it first analyzed and explained the concept of "systemic thinking" in the intellectual system of Islam and then examined and analyzed its six obstacles based on religious texts (verses and narrations).

Results: The most important findings of the research are the identification and analysis of six main obstacles to systemic thinking from the perspective of the Quran and narrations, which are: 1. Detail-oriented: reducing facts to separate parts and separate from the whole. 2. Projection: attributing problems to external factors and weakening the sense of individual and social responsibility. 3. Doublethink: Seeing realities in black and white, which prevents understanding the complexities of things. 4. Stereotyped thinking: Tendency to fixed patterns of thought without considering individual and situational differences. 5. Quantitativeness: Excessive focus on quantitative aspects and ignoring the quality and immaterial dimensions of phenomena. 6. Lack of focus on events: Paying fleeting and superficial attention to immediate events instead of paying attention to gradual and long-term trends.

Conclusions: The overall result of the research shows that from the perspective of the Quran and hadiths, these six obstacles play a very special role in weakening systemic thinking. Overcoming these obstacles is a necessary condition for developing a holistic perspective, understanding cause-and-effect relationships in existence, and ultimately, achieving a deeper understanding of reality and sustainable solutions to individual and social problems.

Cite this article: Khabair Sanaefard, M., Hossein Irandoost, M. S. & Khoshneit G. (2025). Systemic Thinking and its Obstacles from the Perspective of the Quran and Narrations. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 4 (7), 1-19. <https://doi.org/10.22034/api.2025.2066775.1408>

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights.

Publisher: Lorestan University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2025.2066775.1408>

Introduction

Systemic thinking, as a holistic approach to understanding phenomena through their interconnections and causal relationships, finds a profound foundation in Islamic epistemology. The Holy Quran and the narrations of the Infallibles (AS) consistently emphasize this mode of thought, presenting it as a path to deeper comprehension of reality and the development of sustainable solutions. In an era of increasing complexity, a purely reductionist, linear mindset is insufficient for addressing multifaceted challenges. This study posits that Islamic teachings offer a robust, divinely-inspired framework for systemic thinking, while also explicitly identifying the cognitive and behavioral obstacles that hinder its realization. The research aims to bridge a gap in the literature by systematically exploring these obstacles through the lens of primary Islamic sources.

Method

This research was conducted using a descriptive-analytical method. In this way, it first analyzed and explained the concept of "systemic thinking" in the intellectual system of Islam and then examined and analyzed its six obstacles based on religious texts (verses and narrations).

Results

The most important findings of the research are the identification and analysis of six main obstacles to systemic thinking from the perspective of the Quran and narrations, which are:

1. Detail-oriented: reducing facts to separate parts and separate from the whole
2. Projection: attributing problems to external factors and weakening the sense of individual and social responsibility.
3. Doublethink: Seeing realities in black and white, which prevents understanding the complexities of things.
4. Stereotyped thinking: Tendency to fixed patterns of thought without considering individual and situational differences.
5. Quantitativeness: Excessive focus on quantitative aspects and ignoring the quality and immaterial dimensions of phenomena.
6. Lack of focus on events: Paying fleeting and superficial attention to immediate events instead of paying attention to gradual and long-term trends.

Conclusions

Systems thinking focuses on understanding the dynamic interrelationships between the components of a system. There are obstacles to achieving systems thinking, one of which is detailism; detailism, which is the opposite of holistic thinking, focuses on the separate analysis of the components of a system. This approach is the product of the analytical methods of reductionists in the empirical sciences. Islam, emphasizing the integrity of faith, rejects any selectivity in religious rulings. Another obstacle to systems thinking is projection, which means attributing problems to external factors instead of accepting responsibility within the

system. Dualistic thinking acts as an obstacle to systems thinking. By reducing the complexities of the world to simple choices, this “zero-one” attitude not only causes cognitive stagnation and limits dynamic analysis, but also destroys creativity and disrupts understanding of complex interactions of systems. Islamic teachings also emphasize the rejection of dualistic thinking and prejudice. Lack of focus on events, as the most important obstacle to systems thinking, leads to neglect of the structural roots of problems, gradual processes, and the causal relationship between system components. The Quran considers neglecting deep truths to be equivalent to forgetting human identity. Focusing on symptoms instead of structural causes is another obstacle to systems thinking, leading to incorrect decision-making. Strategic errors in organizations result from failure to recognize the difference between symptoms and causes, and also, by focusing solely on numerical indicators, quantityism ignores the qualitative characteristics of the system such as flexibility, resilience, and innovation. Quantitative growth does not necessarily lead to improved quality of life. Islam opposes reducing reality to numbers and figures and emphasizes the qualitative connection of actions with the divine system.

Focusing on symptoms instead of structural causes is another obstacle to systems thinking, leading to incorrect decision-making. Strategic errors in organizations result from failure to recognize the difference between symptoms and causes, and also, by focusing solely on numerical indicators, quantityism ignores the qualitative characteristics of the system such as flexibility, resilience, and innovation. Quantitative growth does not necessarily lead to improved quality of life. Islam opposes reducing reality to numbers and figures and emphasizes the qualitative connection of actions with the divine system.

Author Contributions

All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors would like to thank the anonymous reviewers for their insightful comments and constructive feedback, which significantly improved the quality of this manuscript. We also extend our gratitude to our colleagues for their valuable discussions and technical support throughout this research.

Ethical Considerations

The authors strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

تفکر سیستمی و موانع آن از دیدگاه قرآن و روایات

محسن خبیر الصنایع فرد^۱، محمد حسین ایران دوست^۲ ✉، غلامرضا خوش نیت^۳۱. دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران. رایانامه: mohsen.khabirossanayeefard@iau.ac.ir۲. نویسنده مسئول، استادیار، گروه فلسفه، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران. رایانامه: mo.irandoost@iau.ac.ir۳. استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث دانشکده الهیات، دانشگاه علوم اسلامی قم، قم، ایران. رایانامه: r_khoshneyat@smc.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی،	هدف: واکاوی و تبیین موانع شش‌گانه تفکر سیستمی از منظر قرآن کریم و روایات معصومین (ع). این پژوهش در پی آن است که نشان دهد چگونه این موانع، درک عمیق واقعیت‌ها و دستیابی به راه‌حل‌های پایدار را که از اهداف تفکر سیستمی در اسلام است، مختل می‌کنند.
تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۱۶	روش پژوهش: این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی انجام شده است. بدین صورت که ابتدا به تحلیل و تبیین مفهوم «تفکر سیستمی» در منظومه فکری اسلام پرداخته و سپس موانع شش‌گانه آن را بر اساس متون دینی (آیات و روایات) مورد بررسی و تحلیل قرار داده است.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۰۳	یافته‌ها: مهم‌ترین یافته‌های پژوهش، شناسایی و تحلیل شش مانع اصلی در برابر تفکر سیستمی از منظر قرآن و روایات است که عبارتند از:
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۰	۱. جزءنگری: تقلیل دادن حقایق به اجزای مجزا و جدا از کل.
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱	۲. فرافکنی: انتساب مشکلات به عوامل بیرونی و تضعیف احساس مسئولیت‌پذیری فردی و اجتماعی.
کلیدواژه‌ها: تفکر سیستمی، موانع، قرآن، روایات	۳. تفکر دوگانه: دیدن واقعیت‌ها به صورت سیاه و سفید که مانع درک پیچیدگی‌های امور می‌شود.
	۴. تفکر قالبی: گرایش به الگوهای ثابت فکری بدون توجه به تفاوت‌های فردی و موقعیتی.
	۵. کمیت‌گرایی: تمرکز افراطی بر جنبه‌های کمی و نادیده گرفتن کیفیت و ابعاد غیرمادی پدیده‌ها.
	۶. عدم تمرکز بر وقایع: توجه گذرا و سطحی به رویدادهای آنی به جای توجه به روندهای تدریجی و بلندمدت.
	نتیجه‌گیری: نتیجه کلی پژوهش نشان می‌دهد که از منظر قرآن و روایات، این موانع شش‌گانه نقش بسیار ویژه‌ای در تضعیف تفکر سیستمی ایفا می‌کنند. غلبه بر این موانع، شرط ضروری برای پرورش نگرش کل‌نگر، درک روابط علی و معلولی در هستی و در نهایت، دستیابی به فهمی عمیق‌تر از واقعیت و راه‌حل‌های پایدار برای مسائل فردی و اجتماعی است.

استناد: خبیر الصنایع فرد، محسن؛ ایران دوست، محمد حسین و خوش نیت، غلامرضا. (۱۴۰۴). تفکر سیستمی و موانع آن از دیدگاه قرآن و روایات. *پژوهش‌های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی*، (۷) ۴، ۱۹-۱. <https://doi.org/10.22034/api.2025.2066775.1408>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه لرستان.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2025.2066775.1408>

مقدمه

تفکر که جوهره تمایز انسان از حیوان است، در نظام معرفتی اسلام جایگاهی بنیادین دارد. قرآن کریم با تعبیری مانند «يَتَفَكَّرُونَ» (الاعراف: ۱۷۶) انسان را به اندیشه‌ورزی دعوت می‌کند و آن را ابزاری برای شناخت خدا، هستی و خود می‌داند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ذیل واژه تفکر). در این دیدگاه، تفکر نه تنها یک فعالیت ذهنی فردی، بلکه فرآیندی وجودی و تربیتی است که زندگی انسان را جهت می‌دهد و پایه‌ای برای رشد معرفت، ایمان و رفتار انسانی فراهم می‌کند. با این حال، پیچیدگی‌های دنیای امروز و درهم آمیختگی مسائل فردی، اجتماعی و فرهنگی، انسان را با چالش‌هایی روبه‌رو کرده که تحلیل آن‌ها با نگاه جزءنگر و خطی ممکن نیست. در این میان، «تفکر سیستمی» به عنوان رویکردی کل نگر و شبکه‌ای مطرح شده است. این رویکرد، اجزای یک پدیده را در ارتباط با یکدیگر و در تعامل با کل سیستم بررسی می‌کند و ویژگی‌های نظام را فراتر از مجموع ساده اجزا می‌بیند. برخلاف نگرش خطی و تقلیل‌گرا، تفکر سیستمی بر روابط علی چندجانبه، چرخه‌های بازخورد، پویایی زمان و نقش کل در هدایت اجزا تأکید دارد.

آموزه‌های اسلامی نیز با نگاهی کل نگر به هستی و پدیده‌های انسانی، هم‌راستا با رویکرد سیستمی عمل می‌کنند. آیات متعدد قرآن کریم به پیوندهای نظام‌مند میان اجزا و کل هستی اشاره دارند. برای مثال، آیه «كُلُّ مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ» (نساء: ۷۸) نشان می‌دهد که حوادث و پدیده‌ها، باوجود تنوع ظاهری، در چارچوبی کلان و در ارتباط با اراده الهی معنا پیدا می‌کنند. همچنین، قرآن با آیه «فِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ» (ذاریات: ۲۱) انسان را به خودشناسی و کشف روابط درونی وجودش دعوت می‌کند و با آیه «كُلُّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ» (یس: ۴۰) نظم هماهنگ جهان را به تصویر می‌کشد. این آیات در کنار هم نگرشی سیستمی و کل نگر به هستی ارائه می‌دهند که توانایی بالایی برای پاسخ به مسائل پیچیده دارد.

باوجود پشتوانه نظری و دینی، به‌کارگیری تفکر سیستمی در عمل با چالش‌ها و موانع جدی روبه‌رو است. آموزه‌های دینی نیز به عواملی اشاره می‌کنند که مانع از درک شبکه‌ای و سیستمی پدیده‌ها می‌شوند. قرآن کریم با اشاره به پیامدهای نگاه جزئی و گزینشی، در آیه‌ای مانند «أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ» (بقره: ۸۵) هشدار می‌دهد که نگاه سطحی و انتخابی به پدیده‌ها، مانع فهم درست کل نظام می‌شود. از این رو، بازخوانی تفکر سیستمی با تکیه بر آموزه‌های اسلامی اهمیت دوچندان پیدا می‌کند. پژوهش‌های متعددی به موضوع تفکر سیستمی پرداخته‌اند. برای نمونه، زنجانی حسنلوئی و همکاران (۱۳۹۵) به اولویت‌بندی راهکارهای استقرار تفکر سیستمی اخلاق محور در سازمان‌ها توجه کرده‌اند. همچنین، نوروزی (بدون سال) با بررسی رویکردهای سیستمی و کل نگر در سازمان‌ها، بر اهمیت نگرش جامع و تعامل اجزای سیستم تأکید کرده است. علاوه بر این، امیری (۱۳۸۴) نقش جامع‌نگری و تفکر استراتژیک را در مدیریت سازمان‌ها مطالعه کرده و نشان داده که این رویکردها می‌توانند به بهبود تصمیم‌گیری و مدیریت کلان کمک کنند. با این حال، بررسی موانع تفکر سیستمی از منظر آموزه‌های دینی، به‌ویژه آیات و روایات، در پژوهش‌های موجود چندان مورد توجه قرار نگرفته است.

بر پایه این مبانی، پرسش اصلی پژوهش این است که موانع تحقق تفکر سیستمی از دیدگاه قرآن و روایات کدامند و چگونه می‌توان با تکیه بر تعالیم وحیانی این موانع را شناسایی و رفع کرد؟ پاسخ به این پرسش، علاوه بر غنای مبانی نظری اندیشه اسلامی، می‌تواند راهکارهای عملی برای ارتقای تفکر سیستمی در سطح فردی و اجتماعی ارائه دهد و زمینه‌ساز تحقق نگرش کل نگر در مواجهه با پیچیدگی‌های جهان معاصر گردد.

مفهوم شناسی

واژه «تفکر» از ریشه عربی «ف ک ر» به معنای اندیشیدن، تأمل و به‌کارگیری ذهن در موضوعی خاص است. در کتاب لسان العرب آمده: «الْفِكْرُ: جَوْلَانُ الْقَلْبِ فِيمَا يَحْصُلُ فِيهِ»، یعنی به جریان افتادن ذهن در چیزی که به آن وارد می‌شود (ابن منظور، ۱۴۱۴، ۵: ۲۵۱). راغب اصفهانی در تعریف تفکر می‌گوید: التَّفَكُّرُ قُوَّةٌ مُّطَرِّدَةٌ لِلنَّفْسِ يَنْتَقِلُ بِهَا مِنْ أَمْرٍ مَّعْلُومٍ إِلَى أَمْرٍ مَّجْهُولَةٍ؛ او تفکر را «حرکت نفس از معلومات به سوی مجهولات» معرفی کرده و آن را نیرویی می‌داند که ذهن را از شناخته‌ها به ناشناخته‌ها می‌برد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۳۷۱). ابن فارس نیز بیان می‌کند که تفکر زمانی رخ می‌دهد که قلب با عبرت گرفتن از چیزی عبور کند (ابن فارس، ۱۴۰۴، ۴: ۴۴۶). به گفته مصطفوی، تفکر فرآیندی است برای تحلیل و بررسی اطلاعات به منظور شناخت بهتر و دستیابی به اهداف (مصطفوی، ۱۳۶۸، ۹: ۱۲۷). همچنین، طریحی تفکر را قوه‌ای ذهنی می‌داند که وظیفه‌اش مرتب‌سازی منطقی دانش ذهن است (طریحی، ۱۳۷۵، ۳: ۴۴۴).

در اصطلاح تفکر به‌عنوان یک فعالیت ذهنی در نظر گرفته شده است که به بررسی اطلاعات موجود و کشف مجهولات می‌پردازد. تفکر فرآیندی ذهنی و سازمان‌یافته است که فرد از طریق حافظه، تخیل، تحلیل و استدلال به حل مسئله یا فهم پدیده‌ها می‌پردازد. غزالی تفکر را «چراغ قلب» می‌داند که انسان با آن راه سعادت یا شقاوت را تشخیص می‌دهد (غزالی، ۱۳۵۱، ۴: ۴۲۳). در کتاب الاسفار، تفکر به‌صورت «سیر عقلانی نفس از مبادی به مقاصد و از مقدمات به نتایج» تعریف شده است (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ۳: ۲۸۷). به بیان دیگر، تفکر فرآیندی آگاهانه و نظام‌مند است که با تحلیل، ارزیابی و بازسازی اندیشه‌ها، به دنبال دستیابی به حقیقت یا تصمیم‌گیری صحیح است.

سیستم ریشه در واژه یونانی دارد که به معنای «کل ساخته شده از اجزای مرتبط» است. این واژه از طریق لاتین و فرانسوی در قرن ۱۷ میلادی وارد زبان انگلیسی شد (oed, 2023). ذیل واژه سیستم) و در دوره مدرن (قرن ۲۰-۱۹) تحت تأثیر تحولات علمی غرب به فارسی راه یافت (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل مدخل سیستم).

در اصطلاح سیستم‌ها شبکه‌هایی از روابط متقابل هستند که در طول زمان الگوهای رفتاری ایجاد می‌کنند (senge, 1990: 73). دنیا میدوز سیستم را مجموعه‌ای از اجزا می‌داند که به‌صورت سازمان‌یافته با یکدیگر همکاری می‌کنند تا به هدفی مشترک برسند (meadows, 2008: 188). در تعریفی دیگر لودویگفون برتالانفی نیز سیستم را مجموعه‌ای از اجزای در تعامل تعریف می‌کند که به‌عنوان یک کل یکپارچه برای دستیابی به اهدافی مشخص عمل می‌کنند (bertalanffy, 1968: 55) پیترو چکلند نیز معتقد است سیستم، کلیتی است که از طریق تعامل هدفمند اجزای خود، رفتاری را بروز می‌دهد که هیچ‌یک از اجزا، به‌تنهایی قادر به انجام آن نیستند (checkland 1999: 312). درنهایت می‌توان گفت: سیستم عبارت است از مجموعه‌ای از عناصر یا موضوعات با روابط مشخص که در صورت هرگونه تغییر در این روابط یا اجزا، بر دیگر اجزا، روابط میان آن‌ها و در نتیجه کل سیستم، بر روی هدف و غایت آن تأثیر می‌گذارد.

تفکر سیستمی که در گسترده‌ترین سطح مفهومی، دربرگیرنده مجموعه از متدولوژی‌های متنوع، سازوکارهای عملیاتی و بنیان‌های نظری است که بر شناسایی و تحلیل پویایی همبستگی‌های علی بین مؤلفه‌ها و روابط متقابل آن‌ها تأکید دارد (سنگه و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۰۱) تفکر سیستمی به معنای درک پدیده‌ها در چارچوب یک سیستم است. به زبان ساده، سیستم از اجزای به هم پیوسته‌ای تشکیل می‌شود که با همکاری و تأثیرگذاری متقابل، یک کل را به وجود می‌آورند؛ به‌طوری‌که حذف هر بخش، کارایی کل این مجموعه را مختل می‌کند. هر سیستم چهار رکن اصلی دارد که شامل جریان ورودی، فرآیند پردازش، خروجی و بازخورد نهایی می‌باشد که این اجزا را هماهنگ نگه می‌دارد. (کالینز، ۱۳۸۶: ۱۴)

تفکر سیستمی در گسترده‌ترین مفهوم خود، شامل مجموعه‌ای از روش‌ها، ابزارهای عملیاتی و پایه‌های نظری است که بر شناسایی و تحلیل پویایی روابط علی و تعاملات متقابل میان اجزای یک سیستم تمرکز دارد (سنگه و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۰۱). به بیان ساده، تفکر سیستمی یعنی درک پدیده‌ها در قالب یک سیستم. سیستم از اجزای به‌هم‌پیوسته‌ای تشکیل شده که با همکاری و تأثیرگذاری متقابل، کلیتی یکپارچه را شکل می‌دهند؛ به‌گونه‌ای که حذف هر جزء، عملکرد کل مجموعه را مختل می‌کند. هر سیستم چهار رکن اصلی دارد: ورودی، فرآیند پردازش، خروجی و بازخورد نهایی که این اجزا را هماهنگ نگه می‌دارد (کالینز، ۱۳۸۶: ۱۴).

موانع تفکر سیستمی

در عمل، به‌کارگیری تفکر سیستمی همواره ساده نیست و با چالش‌هایی همراه است. باوجود اجماع بر اهمیت و مزایای آن، شکافی بین آگاهی از این مفهوم و اجرای آن وجود دارد. این شکاف عمدتاً ناشی از موانع و محدودیت‌های گوناگون است. از این‌رو، شناسایی و رفع این موانع می‌تواند به بهره‌گیری مؤثرتر از تفکر سیستمی کمک کند. در ادامه به مهم‌ترین این موانع اشاره می‌شود:

جزء نگری

جزء‌نگری در برابر کل‌نگری قرار دارد، درحالی‌که تفکر سیستمی بر کل‌نگری استوار است و بر درک الگوهای تعاملی و وابستگی‌های متقابل میان اجزا تأکید می‌کند. جزء‌نگری که از غرق شدن در علوم تجربی و رویکردهای تحلیلی مبتنی بر تقلیل‌گرایی نشئت می‌گیرد،

به‌خودی‌خود ناپسند نیست و حتی در برخی حوزه‌های علمی (مانند زیست‌شناسی مولکولی یا فیزیک ذرات) ضروری است (Descartes, 1998: 27). با این حال، نکته کلیدی این است که تکیه صرف بر جزء‌نگری، توانایی درک الگوهای حاکم بر پدیده‌ها و سیستم‌ها را محدود می‌کند. در سازمان‌ها نیز این وضعیت صدق می‌کند. تمرکز بیش‌ازحد بر اجزا و واحدها باعث می‌شود افراد و گروه‌ها به‌صورت جزیره‌ای عمل کنند. این رویکرد، هرچند ممکن است عملکرد برخی واحدها را بهبود بخشد، به عملکرد کلی سازمان آسیب می‌رساند (Ackoff, 1994: 102).

این موضوع در احادیث و روایات مورد تأکید قرار گرفته است چنانکه پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «الْإِيمَانُ مَعْرِفَةٌ بِالْقَلْبِ، وَإِقْرَارٌ بِاللِّسَانِ، وَعَمَلٌ بِالْأَرْكَانِ» (ابن بابویه، ۱۴۱۶: ۱۷۸؛ ابن شعبه، ۱۳۶۳: ۵۷) آن حضرت، با تعریف ایمان به‌عنوان ترکیبی یکپارچه از شناخت قلبی، اقرار زبانی و عمل جوارحی، رویکرد جزء‌نگر در دین‌داری را صراحتاً نفی کرده و نشان می‌دهد که ایمان حقیقی نیازمند هماهنگی این سه بُعد است. این نگرش با آیه ۸۵ سوره بقره که می‌فرماید: «أَفَتَوْمُنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ»، هم‌راستاست؛ مصداق ایمان فدیّه دادن و مصداق کفر قتل و بیرون راندن بود (قرشی، ۱۳۷۷: ۱؛ ۱۸۲) که هرگونه گزینشگری در پذیرش احکام الهی را نشانه نفاق و عهدشکنی می‌داند (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱؛ ۲۹۵). همچنین بررسی منابع تفسیری نیز نشان می‌دهد که مفسران این آیه را دلیلی بر بطلان ایمان‌گزینشی و نقض عهد الهی تفسیر کرده‌اند. در این تفاسیر، رفتار یهود به‌گونه‌ای توصیف شده که به بخشی از احکام تورات — همچون وجوب فدیّه دادن اسیران — پایبند بودند، اما در برابر بخش دیگر آن — مانند حرمت خونریزی و اخراج هم‌کیشان از دیارشان — سرپیچی می‌کردند؛ تناقضی که قرآن آن را مصداق «ایمان به بعض و کفر به بعض» دانسته و به‌شدت نکوهش کرده است (مغنیه، ۱۴۲۴: ۱؛ ۲۸۷؛ ابن کثیر، ۱۴۲۰: ۱؛ ۲۱۱) حاصل این اجماع تفسیری آن است که دینداری گزینشی نه‌تنها بی‌اعتبار، بلکه مصداق روشن نفاق و نشانه‌ی بی‌تعهدی به حقیقت ایمان تلقی می‌شود.

افزون بر این، حدیث پیامبر (ص) «مَنْ رَغِبَ عَنْ سُنَّتِي فَلَيْسَ مِنِّي» (کلینی، ۱۳۷۵: ۵؛ ۴۹۶) هرگونه گزینشگری در سنت نبوی مردود است، به‌گونه‌ای که نادیده گرفتن حتی یک حکم (مانند روزه یا زکات)، فرد را از دایره پیروان حقیقی خارج می‌سازد. امام صادق (ع) نیز بایان «إِنَّ الْإِيمَانَ عَمَلٌ كُلُّهُ»، بر ضرورت پایبندی به تمام احکام تأکید کرده (کلینی، ۱۳۷۵: ۲؛ ۳۹) و تقلیل ایمان به یک بُعد (مانند عبادات بدون اخلاق یا اعتقاد بدون عمل) را نادرست می‌داند. این آموزه‌ها با سوره لقمان (آیه ۱۷) که می‌فرماید: «وَأَقِمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ»، همخوانی دارد و نشان می‌دهد دین‌داری، مجموعه‌ای تفکیک‌ناپذیر از واجبات است که غفلت از هر جزء، کلیت ایمان را مخدوش می‌کند؛ مقصود اموری است که ثبات و پایداری در آن‌ها واجب است؛ و اصل عزم از ملزومات و مقطوعات امور است (طبرسی، ۱۳۷۷: ۵؛ ۶۵) بنابراین، حدیث امام علی (ع) با پیوند دادن ابعاد ایمان، جزء‌نگری را نه‌تنها «نقصان در ایمان»، بلکه «انحراف از مسیر توحید» می‌داند، به‌گونه‌ای که بر اساس آیه ۱۴ سوره حجرات، ایمان ظاهری بدون التزام باطنی و عملی، فاقد اعتبار است (ابن کثیر، ۱۴۲۰: ۴؛ ۲۳۵). ابوالفتوح رازی با رد هرگونه تناقض بین این دو مفهوم، برتری ایمان قلبی را استدلال کرده و ایمان را به‌عنوان استقرار قلبی همراه با تصدیق عملی تعریف می‌کند و آن را اخلاص درونی همراه با پاسخ‌گویی عملی توصیف می‌نماید (بحرانی، ۱۴۱۵: ۵؛ ۱۱۷)؛ این تحلیل تطبیقی، با تکیه بر رویکردهای روایی و تحلیلی کلاسیک، شواهدی محکم ارائه می‌دهد که ایمان ظاهری بدون عمق باطنی و تعهد عملی، نه‌تنها نقصان ایمانی بلکه انحرافی توحیدی است. این منابع نشان می‌دهند که رویکرد جزء‌نگر با روح جامعیت دین اسلام در تعارض است و بر اساس تعالیم قرآن و عترت، تنها با پایبندی به تمامیت ایمان می‌توان از خسران اخروی رهایی یافت.

فراکنی

یکی از چالش‌های اصلی در تفکر سیستمی، گرایش به منفی‌نگری و سرزنش عوامل محیطی است. تفکر سیستمی به ما می‌آموزد که «علل ریشه‌ای مشکلات در درون سیستم نهفته است و نمی‌توان آن‌ها را صرفاً به عوامل بیرونی نسبت داد» این رویکرد تأکید دارد که تمامی اسباب و علل مسائل، بخشی از ساختار سیستم به شمار می‌روند. در سازمان‌ها و جوامع، زمانی که افراد تنها نقش خود را در موقعیت محدود خویش تعریف می‌کنند، «اثرات اعمالشان بر سایر اجزای سیستم نادیده گرفته می‌شود» (Argyris, 1990: 27). مطالعات نشان می‌دهد که افراد اغلب شرایط محیطی را مسئول ناکامی‌ها می‌دانند، درحالی‌که خود بخشی از سیستم هستند و نمی‌توان

آن‌ها را جدا از آن در نظر گرفت. (ackoff, 1999: 17). تفکر سیستمی با تأکید بر «درون سیستم به جای عوامل بیرونی»، رویکردی توسعه‌گرا ارائه می‌دهد که به رفع موانع ساختاری می‌پردازد (checkland, 1981: 34). جیم کالینز (۱۳۸۶، ۳۵) در کتاب از خوب به عالی، این مفهوم را با استعاره «پنجره و آینه» تبیین می‌کند: «رهبران متعالی، هنگام موفقیت، از پنجره به بیرون نگاه می‌کنند تا عوامل موفقیت را بیرون از خود جستجو کنند، اما در مواجهه با شکست، به آینه می‌نگرند و مسئولیت را بر عهده می‌گیرند».

دامنه عملکرد تفکر سیستمی در سطح جهانی و منطقه‌ای شکل می‌گیرد و این نگرش، درک متقابل فرهنگ‌ها را تسهیل می‌سازد. منفی‌نگری و تنگ‌نظری، اصلی‌ترین موانع در مسیر شکل‌گیری تفکر سیستمی به شمار می‌آیند، درحالی‌که ذهنیت سیستمیک «مثبت‌اندیش و تنوع‌پذیر» است. افرادی با چنین ذهنیتی، نه تنها از تعامل با گروه‌های گوناگون استقبال می‌کنند، بلکه همواره در پی یادگیری نیز هستند. جهان‌وطنی به معنای «احترام به تفاوت‌ها و پرهیز از پیش‌داوری»، از اصول کلیدی تفکر سیستمی به شمار می‌رود. این نگرش بر این باور استوار است که «تنوع، موتور نوآوری و بهبود سیستم‌های پیچیده است» (page, 2007: 89).

اصول قرآنی و حدیثی نیز مخالف فرافکنی است چنانکه فرافکنی معاویه در جریان قتل عمار یاسر، نمادی از نقض آن اصول است که مسئولیت‌پذیری، وحدت و صداقت را پایه جامعه اسلامی می‌دانند. قرآن کریم با تأکید بر «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا» (نساء: ۵۸)، مسئولیت رهبران در حفظ امانت‌های الهی را یادآوری می‌کند، اما معاویه با تحریف حدیث پیامبر (ص) درباره عمار «تَقْتَلُهُ الْفِتْنَةُ الْبَاطِلَةُ» (ابن ابی فراس، ۱۳۶۹، ۲: ۹۶) نه تنها این مسئولیت را نادیده گرفت، بلکه با نسبت دادن قتل به امام علی (ع)، امانت‌داری در نقل حقایق را زیر پا گذاشت (طبری، ۱۴۰۷، ۳: ۵۴۰). این رفتار در تضاد آشکار با حدیث «كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۲: ۳۸) است که مسئولیت همگانی در قبال نظام اجتماعی را گوشزد می‌کند. از سوی دیگر، قرآن کریم تزکیه نفس را اساس فلاح می‌داند: «فَدَأْفَلِحَ مَنْ زَكَّاهَا * وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا» (شمس: ۹-۱۰)، در این چارچوب، تزکیه نه امری صرفاً فردی، بلکه فرآیندی مستمر در جهت تربیت اخلاقی و التزام عملی به شریعت است. (طوسی، ۱۳۸۹، ۱۰: ۳۵۹؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ۲۷: ۱۱۶) اما معاویه با غفلت از محاسبه نفس «لَيْسَ مَنَّا مَنْ لَمْ يُحَاسِبْ نَفْسَهُ» (فیض، ۱۴۰۶، ۴: ۳۱۳) به جای اصلاح درونی، به تحریف واقعیت‌ها روی آورد و سلامت سیستم سیاسی اسلام را با بحران مشروعیت روبه‌رو ساخت. این رویکرد در بحوحه جنگ صفین، شکافی عمیق در وحدت امت اسلامی ایجاد نمود، درحالی‌که قرآن کریم هشدار می‌دهد: «وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا» (آل عمران: ۱۰۳) «اعتصام» دست در چیزی زدن بود و اینجا کنایه از اتباع و استقامت است؛ و «حبل‌الله» اینجا قرآن است و پیمان الله با بنده در آن است. (انصاری، ۱۳۷۱، ۲: ۲۳۱) و پیامبر (ص) جامعه اسلامی را به «جسد واحد» تشبیه می‌کند (مجلسی، ۱۴۰۳، ۵۸: ۱۵۰). در بررسی تفسیری آیه شریفه، شیخ محمدجواد مغنیه، با تحلیلی جامعه‌شناختی، وحدت را به‌عنوان پیوندی قوی‌تر از روابط نسبی، ضروری برای پایداری امت اسلامی در برابر تقسیم‌بندی‌های حزبی می‌داند. (مغنیه، ۱۴۲۴، ۲: ۱۲۵) ولی معاویه با ترویج «دیگری‌سازی» اعتماد عمومی را ویران نمود؛ اقدامی که قرآن به‌صراحت نهی می‌کند: «وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (بقره: ۴۲). این فرافکنی، مصداق بارز نفاق قرآنی است که در سوره مبارکه صف توصیف شده است: «يَقُولُونَ مَا لَا يَفْعَلُونَ» (صف: ۲-۳) وعده‌های دروغین معاویه، نمونه برجسته رفتار منافقانه است که قرآن آن را نهی می‌کند: «چرا چیزی می‌گویید که انجام نمی‌دهید؟ این کار نزد خدا بسیار ناپسند است» (قمی، ۱۳۶۳، ۲: ۳۶۵)؛ زیرا معاویه به‌جای پذیرش مسئولیت، دروغ را به سپاه امام علی (ع) نسبت داد و خود را به امتیازی واهی منسوب کرد؛ رفتاری که پیامبر (ص) در حدیثی آن را نشانه «أَكْذِبُ النَّاسَ» (ابن بابویه، ۱۴۰۵، ۴: ۳۵۹) می‌داند. دستگاه اموی با مشروعیت بخشیدن به چنین اقداماتی، الگویی از حکمرانی را تثبیت کرد که در آن «توجیه‌گری بیرونی» جایگزین «اصلاحگری درونی» شد، درحالی‌که امام علی (ع) بر «مَنْ أَصْلَحَ سَرِيرَتَهُ أَصْلَحَ اللَّهُ عَلَانِيَتَهُ» (ابن بابویه، ۱۴۰۵، ۴: ۳۹۶؛ حر عاملی، ۱۳۷۴، ۱۵: ۲۹۷). تاریخ‌نگارانی مانند طبری به‌روشنی به این انحرافات اشاره کرده‌اند و نشان داده‌اند که فرافکنی معاویه صرفاً یک تاکتیک سیاسی نبود، بلکه نقض آشکار تفکر سیستمی اسلام بود که بر شفافیت، مسئولیت‌پذیری و وحدت به‌عنوان پایه‌های حکمرانی تأکید دارد (طبری، ۱۴۰۷، ۳: ۵۴۰). این رویداد، اهمیت بازخوانی تاریخ اسلام با نگاهی انتقادی به ساختارهای قدرت و تمرکز بر پیوند اصول اخلاقی با سیاست‌ورزی را آشکار می‌کند.

تفکر دوگانه

درک دوقطبی از پدیده‌ها، مانند سیاه یا سفید دیدن مسائل، مانعی ساختاری در مسیر شکل‌گیری تفکر سیستمی ایجاد می‌کند. نگرش «صفر و یک» یا دوگانه‌نگاری و پایبندی به منطق تقلیل‌گرایانه «یا این/یا آن»، نه تنها به توقف شناخت منجر می‌شود، بلکه توانایی تحلیل پویا را در چارچوب الگوهای فکری محدود و خودارجاع محبوس می‌کند و نشانه‌ای از «ساده‌سازی بیش‌ازحد» در برابر پیچیدگی‌های دنیای امروز است. این نوع تحلیل نه تنها با واقعیت‌های چندلایه سیستم‌ها ناسازگار است، بلکه خلاقیت را نیز از بین می‌برد (amabile, 1996: 15). افرادی که به چارچوب‌های دوگانه تکیه می‌کنند، اغلب در دام «الگوهای ذهنی خودساخته» گرفتار می‌شوند و نمی‌توانند تعاملات پویای سیستم را درک کنند. این نگاه ساده‌انگارانه با دوگانگی، نه تنها نوآوری را محدود می‌کند، بلکه به شکل‌گیری «چارچوب‌های شناختی ایستا» منجر می‌شود که برای رهایی از آن‌ها نیاز به تفکری فراتر از دوگانه‌نگاری است. (kahneman, 2011: 87).

یک رخداد می‌تواند به‌طور هم‌زمان تأثیرات متفاوتی بر بخش‌های مختلف سیستم داشته باشد و معنای آن بسته به «زاویه دید ناظر» تغییر کند این ایده که «هر پدیده ممکن است حالتی متفاوت از تمامی حالات شناخته‌شده داشته باشد»، اساس درک پیچیدگی در نظریه سیستم‌های پیچیده است. رویکرد سیستمی با تأکید بر «درک چندبعدی و پویا»، توانایی تحلیل آشفتگی و پیچیدگی را فراهم می‌آورد (checkland, 1981: 107). زمانی که تصور می‌کنیم پدیده‌ای را «فهمیده‌ایم»، در واقع آن را در قالب‌های ساده‌سازی شده تقلیل داده‌ایم جستجوی راه‌حل‌های ساده مانند «یا این یا آن»، نشانه‌ای از ناتوانی در مواجهه با مسائل چندعاملی است این ناکارآمدی، واقعیت را تحریف می‌کند و راهبردهای مقابله را به «پاسخ‌های سطحی» تبدیل می‌کند (taleb, 2010: 9). کریشنا مورتی فرایند روان‌شناختی این چارچوب‌های ذهنی را توضیح می‌دهد: «ذهن انسان به الگوهای ثابت عادت می‌کند و در برابر تغییر مقاومت می‌کند. این مقاومت ناشی از ترس از ناشناخته‌هاست. سلول‌های مغز الگوهای امنی ایجاد می‌کنند و هرگونه تلاش برای شکستن آن‌ها، اضطرابی عمیق به وجود می‌آورد» (krishnamurti, 1969: 45).

آموزه‌های اسلامی با انتقاد صریح از تفکر دوگانه (سیاه‌وسفید دیدن پدیده‌ها) و تعصب بیجا، بر ضرورت خردورزی، اعتدال و عدالت تأکید می‌کنند. قرآن کریم با معرفی امت اسلامی به‌عنوان «أُمَّةً وَسَطًا» (بقره: ۱۴۳)، هرگونه افراط و تفریط و قطب‌بندی کاذب را نفی می‌کند و بر لزوم تعادل در اندیشه و عمل تأکید می‌نماید (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۱: ۳۲۱). التبیان با تأکید بر مفهوم «الوسط» به معنای عدالت و میانه‌روی، بیان می‌کند که امت اسلامی باید در عمل و اندیشه، بین افراط و تفریط تعادل را حفظ کند. (طوسی، ۱۳۸۹، ۲: ۵) این نگرش با آیه «رَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا» (حدید: ۲۷) افراط در زهد را محکوم می‌کند، تکمیل می‌شود و نشان می‌دهد حتی عبادت خارج از چارچوب شرع، به‌مثابه تعصب نادرست است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۲۳: ۲۹۰). «رهبانیت» اختراعی شخصی و بدعتی از سوی مسیحیان بود که خدا آن را بر آنان واجب نکرده بود (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ۱۹: ۴۴). از سوی دیگر، قرآن با نهی از «تَنَابُزُوا بِاللِّقَابِ» (حجرات: ۱۱)، هرگونه برچسب‌زنی متعصبانه را رد می‌کند، چراکه این رفتار کرامت انسانی و وحدت اجتماعی را نقض می‌نماید (ابن کثیر، ۱۴۲۰، ۱۰: ۳۳۰۴). این آیه چارچوبی اخلاقی برای گفتار اجتماعی ترسیم می‌کند که هدف آن پاسداشت حرمت افراد و تحکیم روابط بر پایه احترام متقابل است. (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ۱۸: ۳۰-۳۱؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ۹: ۲۰۴).

هم‌راستا با این آیات، خداوند در آیه‌ای دیگر تأکید می‌کند «وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَا نُ قَوْمٍ عَلَىٰ آلَا تَعْدِلُوا» (مائده: ۸) به این معنا که حتی دشمنی نباید مانع انصاف شود و هرگونه تعصب در قضاوت را نفی می‌نماید (حقی، ۱۳۳۰، ۲: ۳۵۹). مفسران در تفسیر این آیه اتفاق نظر دارند که «قوم» به دشمنان خیر و عدالت اشاره دارد که ممکن است با کینه و نقشه‌های خود مانع رفتار عادلانه شوند، اما این امر نباید عدالت را مختل کند (مغنیه، ۱۴۲۴، ۳: ۲۶). رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله وسلم در حدیثی می‌فرماید: «إِنَّ الْعَقْلَ عِقَالٌ مِنَ الْجَهْلِ وَالنَّفْسَ مِثْلُ أَحْبَثِ الدَّوَابِّ، فَإِنَّ لَمْ تُعْقَلْ حَارَتْ». (نوری، ۱۴۰۸، ۱: ۸۳؛ ابن شعبه، ۱۳۶۳، ۱: ۱۵)، بر ضرورت اجتناب از دوگانه‌انگارانه‌های ساده‌لوحانه تأکید می‌کند و نشان می‌دهد که عقلانیت واقعی نیازمند حفظ تعادل میان جنبه‌های مختلف است. افزون بر این، امام صادق (ع) می‌فرماید: «مَنْ تَعَصَّبَ أَوْ تَعَصَّبَ لَهُ فَقَدْ خَلَعَ رِبْقَةَ الْإِيمَانِ» (شعیری، ۱۳۸۴، ۱: ۱۶۲) که تعصب ورزی را ناقض ایمان می‌داند، زیرا ایمان حقیقی بر پایه انصاف و رد جانب‌داری‌های کورکورانه است. این آموزه‌ها در مجموع نشان می‌دهند اسلام با ارائه نظام اخلاقی پیچیده، پیروان خود را از گرفتار شدن در دام تفکر «یا این یا آن» بر حذر می‌دارد و به‌جای آن، رویکردی جامع و مبتنی بر تعادل را ترویج می‌کند.

که در آن حقایق با در نظر گرفتن ابعاد مختلف تحلیل می‌شوند. این تحلیل بیانگر آن است که اسلام با نفی تفکر دوگانه و تعصب، انسان‌ها را به سوی درکی عمیق‌تر از حقایق، مبتنی بر خردورزی و انصاف، هدایت می‌کند.

عدم تمرکز بر وقایع

تمرکز بر رویدادهای منفرد به‌عنوان رویکردی غالب در درک پدیده‌ها، ما را به «توهم علیت ساده‌انگارانه» گرفتار می‌کند. این نگرش، با تقلیل زندگی به مجموعه‌ای از وقایع مجزا، «الگوهای تغییرات ساختاری و بلندمدت» را نادیده می‌گیرد مطالعات نشان می‌دهند که انسان‌ها به دلیل سوگیری‌های شناختی، در برابر درک فرآیندهای تدریجی، مانند فروپاشی اکوسیستم‌ها یا تشدید نابرابری‌های اجتماعی، از «رویدادهای ناگهانی» غافل می‌مانند (Gladwell, 2000: 229). استعاره «قورباغه در آب گرم» (که ناتوانی در تشخیص تغییرات تدریجی را نشان می‌دهد)، به‌خوبی بیانگر این نقص شناختی است (Senge, 1990: 22).

رسانه‌ها با بزرگ‌نمایی رویدادهای شوک‌آور (مانند مرگ ناگهانی یک فرد)، «تمرکز عمومی» را از ریشه‌های سیستماتیک مشکلات (نظیر فقر ساختاری یا ناکارایی نظام سلامت) منحرف می‌کنند (Chomsky, 1988: 9). در مقابل، مرگ تدریجی هزاران انسان بر در بعد روایی، امام علی (ع) بایان «قِيمَةُ كُلِّ امْرِئٍ مَا يُحْسِنُهُ» (ابن بابویه، ۱۴۰۰، ۱: ۴۴۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۴: ۴۲۰)، ارزش انسان را به کیفیت مهارت‌هایش گره می‌زنند، نه کمیت اعمال. امام صادق (ع) نیز هشدار می‌دهد که تمرکز بر کمیت عبادات (طول رکوع) بدون توجه به صلاحیت اخلاقی، نظام دین‌داری را از مسیر حقیقی خود منحرف می‌کند (کلینی، ۱۳۷۵، ۲: ۱۰۵). این آموزه‌ها در مجموع نشان می‌دهند که اسلام با شناسایی خطر تقلیل‌گرایی کمی، انسان را به سمت تفکر سیستمی توحیدی هدایت می‌کند که در آن، کمیت تنها در پرتو کیفیت و ارتباط با کل معنا می‌یابد. به تعبیر قرآن، حقیقت زمانی آشکار می‌شود که ذره‌های اعمال در شبکه‌ی عدالت الهی جای گیرند، نه در انزوای عددی بی‌ارتباط با غایت هستی.

تفکر قالبی

تفکر قالبی مانند زنجیری نامرئی، ذهن را در چارچوب «الگوهای شناختی پیش‌ساخته» محبوس می‌کند. پیش‌فرض‌ها و تصورات پیشین، با ایجاد سوگیری تأییدی، فرایند شناسایی محدودیت‌های خودساخته را دشوار می‌کنند. این پدیده در آزمایش کلاسیک «معمای ۹ نقطه با ۴ خط» به‌وضوح نشان داده می‌شود که در آن افراد به دلیل «قیود ذهنی ناخودآگاه»، مرزهای مسئله را گسترده‌تر از حد واقعی در نظر می‌گیرند (Guilford, 1967: 81). چنین محدودیت‌هایی نه تنها مانع خلق راه‌حل‌های نوآورانه می‌شوند، بلکه «تحریف ادراکی» از واقعیت را نیز تقویت می‌کنند (Argyris, 1990: 42).

ابن خلدون در تحلیل این الگوی ذهنی تأکید می‌کند: «ذهن انسان به دلیل عادت به الگوهای آشنا، از درک امور خارج از چارچوب‌های شناخته‌شده ناتوان است. این عادت‌پذیری، ریشه در طبیعت محافظه‌کارانه شناخت بشری دارد» (ابن خلدون، ۱۳۷۵: ۲۳۴). از منظر روانشناسی، «مالکیت فکری» و وابستگی به «منیت» به‌عنوان عوامل اصلی تثبیت تفکر قالبی شناخته می‌شوند. هاوکینز در این باره می‌گوید: «وابستگی به افکار شخصی، آن‌ها را به ایدئولوژی‌های غیرقابل انعطاف تبدیل می‌کند. این جزمیت، نه تنها خلاقیت را از بین می‌برد، بلکه گفت‌وگوی سازنده را نیز مختل می‌کند» (Hawkins, 2011: 119). گسترش «چارچوب‌های شناختی فراخ» با بهره‌گیری از تکنیک‌هایی مانند «تفکر جانبی» (De Bono, 1970: 210)، می‌تواند راهگشای عبور از این محدودیت‌ها باشد.

پیش‌داوری و تفکر قالبی، به‌عنوان موانع اصلی در مسیر شناخت حقیقت در نظام اسلامی، با تأکید قرآن و روایات بر مفاهیمی مانند تحقیق و پرهیز از گمان بی‌اساس به چالش کشیده شده‌اند. این دیدگاه با آیه «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ» (اسراء: ۳۶) تقویت می‌شود که هرگونه قضاوت بدون پایه علمی را رد کرده و خردورزی مبتنی بر تحقیق را ضروری می‌شمارد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۱۲: ۲۲۱) این آیه به‌صراحت انسان را از گفتار یا عملی بدون علم نهی می‌کند و تأکید دارد که هر فرد در برابر آنچه با گوش، چشم و قلب خود درک می‌کند، مسئول است (مغنیه، ۱۴۲۴، ۵: ۴۳۹؛ حویزی، ۱۴۱۵، ۳: ۱۶۴). همچنین سوره‌ی نجم (آیه ۲۸) پیروی از گمان را عامل گمراهی معرفی می‌کند، رویکردی که در تفسیر نمونه آن را هشدار علیه تعمیم‌های ناروا بر اساس تجربیات محدود می‌داند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۲۲: ۳۰۷) قرآن تصریح می‌کند که ظن، جایگزین علم نیست و هیچ‌گاه نمی‌تواند جایگاه علم و یقین را پر کند؛ لذا هرگونه تصمیم یا باور بر پایه گمان و بدون علم، می‌تواند منشأ خطا و گمراهی باشد (طبرسی، ۱۳۷۲، ۹: ۲۶۹).

در بُعد روایی، امام علی (ع) در حکمت ۳۴۷ نهج البلاغه شتابزدگی در قضاوت‌های نادرست را عاملی برای شکل‌گیری گمان‌های بی‌اساس می‌داند. همچنین امام صادق (ع) بایبان «مَنْ قَضَىٰ بَغَيْرِ عِلْمٍ كَانَ فِي النَّارِ» (شیخ صدوق، ۱۴۱۳، ۱: ۲۵۴) به پیامدهای اخروی قضاوت بدون دانش هشدار می‌دهد. این مجموعه به‌هم‌پیوسته از آیات و روایات نشان می‌دهد که اسلام با محوریت عدالت به‌عنوان اصل غیرقابل چشم‌پوشی، تحقیق به‌عنوان روش‌شناسی شناخت و نفی ظن به‌عنوان ضد معرفت، انسان را به عبور از کلیشه‌های ذهنی و مواجهه‌ی عینی با واقعیت دعوت می‌کند. این نظام نه‌تنها پیش‌دوری را نقض اخلاق دینی می‌داند، بلکه آن را مخالف خردورزی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی می‌شمارد که درنهایت، وحدت جامعه و تحقق عدالت را به خطر می‌اندازد.

توجه به علائم به جای علل

مغالطه تمرکز بر علائم به‌جای علل ریشه‌ای، یکی از چالش‌های کلیدی در تحلیل سیستم‌های پیچیده است. در این سیستم‌ها، «علائم» به‌عنوان نشانه‌های سطحی مشکلات، اغلب توجه را از «علل ساختاری» منحرف می‌کنند (Senge, 1990: 14). این پدیده از «سوگیری تقلیل‌گرایانه» ناشی می‌شود که در آن، تحلیلگران به‌جای بررسی حلقه‌های پیچیده علی، بر رویدادهای منفرد تمرکز می‌کنند. مطالعات نشان می‌دهد که بیش از ۷۰٪ خطاهای راهبردی در سازمان‌ها به دلیل «ناتوانی در تمایز بین علائم و علل» رخ می‌دهد (Ackoff, 1999: 45).

تفکر سیستمی با تأکید بر «تحلیل چند سطحی»، لایه‌های پنهان تعاملات (نظیر قوانین نانوشته سازمانی یا هنجارهای فرهنگی) را شناسایی می‌کند به‌عنوان مثال، افزایش نرخ جرم و مصرف بستنی در تابستان، یک «همبستگی کاذب» است که ناشی از متغیر سوم (مانند دمای هوا) است این مثال کلاسیک نشان می‌دهد که «استنتاج علی از داده‌های همبستگی» چگونه می‌تواند به خطاهای فاجعه‌بار بینجامد (Taleb, 2010: 52). راسل ایکاف در انتقاد از این هشدار می‌دهد: «یک اونس درک از روابط علی، ارزشمندتر از تن‌ها دانش مبتنی بر همبستگی است. سیستم‌ها را نمی‌توان با داده‌های سطحی درک کرد؛ بلکه باید ساختارهای زیربنایی را کشف کرد» (Ackoff, 2006: 12).

توجه صرف به علائم و غفلت از ریشه‌های مشکلات در تعالیم اسلامی به‌عنوان رویکردی بی‌بنیان محکوم شده است، چراکه قرآن و روایات با تأکید بر ضرورت تحلیل علی و شناخت عمیق مسائل، حل واقعی مشکلات را در گرو درک علل بنیادین می‌دانند. قرآن کریم بایبان «ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ» (روم: ۴۱)، فساد محیط‌زیست را نه به‌عنوان پدیده‌های مستقل، بلکه به‌عنوان نشانه‌ای از رفتارهای نادرست انسان‌ها معرفی می‌کند، رویکردی که علامه طباطبایی آن را هشدار برای توجه به اصلاح ریشه‌های به‌جای مبارزه با علائم ظاهری می‌داند. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۱۶: ۲۳۴) قرآن کریم فساد در خشکی و دریا را پیامدی مستقیم از گناهان و نافرمانی انسان‌ها معرفی می‌کند و تأکید می‌کند که جنگ، اسراف و ترک فریض الهی، نظم طبیعی و حیات موجودات را مختل می‌سازد (مغنیه، ۱۴۲۴، ۶: ۱۴۷). این نگاه در آیات کتاب الهی با تأکید بر «لَا يَغَيِّرُ مَا يَقُومُ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» (انفال: ۵۳) تکمیل می‌شود، چراکه طبق تفاسیر، تغییرات بیرونی تنها با تحول درونی امکان‌پذیر است و تمرکز بر علائم بدون شناخت علل، نتیجه‌ای جز دوری از حقیقت ندارد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۷: ۱۵۶) در تفسیر روض الجنان و روح الجنان نیز آمده است که خداوند هیچ نعمتی را به نقیمت تبدیل نمی‌کند مگر آنکه انسان‌ها نیت و فعل خود را تغییر دهند و به‌جای شکر نعمت، کفران ورزند (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ۹: ۱۳۷). هم‌زمان در سوره‌ی بقره با نقد ادعای اصلاح‌طلبی افرادی که در واقع فسادگرند «إِنَّمَا نَحْنُ مُصَلِحُونَ» (بقره: ۱۱-۱۲)، نشان می‌دهد که ظاهرسازی و توجه به نشانه‌های سطحی، نه‌تنها راهگشا نیست، بلکه خود عاملی برای تشدید بحران‌هاست (اشکوری، ۱۳۷۳، ۱: ۱۴). تفسیر التبیان توضیح می‌دهد که گاهی آنان تصویری از اصلاح دارند، اما آنچه انجام می‌دهند در حقیقت خلاف دستور الهی است و نتیجه‌ای جز گمراهی و اختلال در جامعه به همراه ندارد (طوسی، ۱۳۸۹، ۱: ۷۵).

در بُعد روایی، پیامبر اکرم (ص) در کلامی هشدار می‌دهد که «مَنْ عَمِلَ عَلَىٰ غَيْرِ عِلْمٍ كَانَ مَا يُفْسِدُ أَكْثَرَ مِمَّا يُصْلِحُ» (شیخ طوسی، ۱۴۱۱، ج ۱: ۴۳۸) اشاره‌ای به اینکه اقدامات ناآگاهانه و مبتنی بر علائم، فساد را بیش از اصلاح گسترش می‌دهد. پیامبر اکرم (ص) بایبان «فَضَّلُ الْعِلْمِ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ فَضْلِ الْعِبَادَةِ» (ابن شعبه، ۱۳۶۳، ۱: ۴۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۲: ۱۸)، اولویت دانش بر اعمال ظاهری را گوشزد می‌کند و این در حالی است که امام صادق (ع) با عبارت «مَنْ دَاوَىٰ الْعِلَّةَ بِغَيْرِ مَعْرِفَةٍ فَقَدْ أَسَاءَ إِلَيْهَا» (کلینی، ۱۳۷۵، ۱: ۳۷)، درمان علائم

بدون شناخت علل را آسیبی جبران ناپذیر می‌خواند. این شبکه‌ی بهم‌پیوسته‌ی آیات و روایات، نظام فکری اسلام را در مقابله با ضعف فکری ترسیم می‌کند که در آن، شناخت علل به‌مثابه پیش شرط هرگونه اصلاح پایدار و دانش به‌عنوان ابزاری برای عبور از ظواهر فریبنده به شمار می‌رود. چنین رویکردی نه‌تنها تمرکز بر علائم را بی‌ثمر می‌داند، بلکه آن را به‌مثابه عاملی برای تشدید مشکلات و دوری از حقیقت قلمداد می‌کند، چراکه به تعبیر قرآن، تغییر واقعی تنها با نگاه عمیق به «مَا بَأْنَفْسِهِمْ» (انفال: ۵۳) و عبور از دام ظاهرپرستی ممکن می‌شود.

تفکر تحلیلی

محدودیت ذاتی تفکر تحلیلی در مواجهه با سیستم‌ها، ناشی از «تجزیه کل به اجزاء» ناشی می‌شود که ویژگی‌های نوظهور سیستم را نادیده می‌گیرد این رویکرد با تجزیه سیستم به عناصر تشکیل‌دهنده‌اش، «تعاملات پویا» و «وابستگی‌های متقابل» اجزا را تخریب می‌کند در مقابل، «تفکر ترکیبی» با نگرش کل‌نگر، سیستم را به‌عنوان یک موجودیت یکپارچه تحلیل می‌کند که رفتار آن از روابط غیرخطی اجزا ناشی می‌شود (Checkland, 1981: 20).

در تقابل تحلیل و ترکیب، تقابل تحلیل، متمرکز بر «تجزیه سیستم به اجزای ساده‌تر» است، اما خطر «تقلیل‌گرایی افراطی» را به همراه دارد و تقابل ترکیب، با تمرکز بر «الگوهای ارتباطی»، درک سیستم را در بستر محیط فراگیر آن ممکن می‌سازد (Senge, 1990: 10). در این بین اصل ناکارایی جمعی اجزاء نکته حائز اهمیت است که بهینه‌سازی مستقل اجزاء لزوماً به بهینه‌سازی کل سیستم نمی‌انجامد مثال کلاسیک «خودروی ساخته‌شده از بهترین قطعات» نشان می‌دهد که نبود هماهنگی بین اجزاء، عملکرد کل را تخریب می‌کند به همین ترتیب، یک «تیم فوتبال متشکل از ستاره‌های فردی»، بدون هماهنگی تیمی، به‌ندرت به موفقیت دست می‌یابد (Katzenbach & Smith, 1993: 40).

و اینجا ضرورت، گذار از جزء به کل را بیش‌ازپیش نمایان می‌سازد که شناخت سیستم‌های پیچیده مستلزم «گذار از سطح به عمق» و «درک روابط علی‌چندلایه» است همان‌گونه که «ویژگی‌های آب» (نظیر جریان یا شفافیت) را نمی‌توان از مطالعه جداگانه اتم‌های اکسیژن و هیدروژن پیش‌بینی کرد، خواص کلان سیستم‌ها نیز برآیند تعاملات اجزا هستند (Holland, 2014: 48).

در دستورات اسلامی، تفکر تحلیلی اگرچه به‌عنوان ابزاری ضروری برای شناخت جزئیات تلقی می‌شود، اما زمانی که به‌صورت تک‌بعدی و بدون درک جامع از روابط سیستماتیک اجزای هستی به کار رود، می‌تواند به مانعی جدی برای تفکر سیستمی تبدیل گردد. قرآن کریم با خطاب تند به کسانی که مردم را به نیکی فرمان می‌دهند، ولی خود را فراموش می‌کنند (بقره: ۴۴)، نقدی عمیق بر رویکرد تحلیلی ناقص وارد می‌کند که در آن، فرد باوجود تسلط بر جزئیات نظری (مطالعه کتاب)، از تطبیق آن بر خویش غافل می‌ماند. علامه طباطبایی این رفتار را نمونه‌ای از «جزء‌گرایی تحلیلی» می‌داند که پیوند بین دانش و عمل را قطع کرده و وحدت نظام اخلاقی را مخدوش می‌کند. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۱: ۲۳۴) چنین رفتاری نه‌تنها در عرصه علم و اخلاق آسیب‌زا است، بلکه موجب می‌شود که آموزه‌های دینی در جامعه اثرگذار نباشد. برخی از این افراد، اموال فقرا را برای منافع شخصی خودمصرف می‌کنند و باوجود توصیه دیگران به نیکی، خود از انجام آن باز می‌مانند (بحرانی، ۱۴۱۵، ۱: ۲۰۵-۲۰۷). این نقد آنجایی تشدید می‌شود که قرآن کریم، زندگی دنیا را «لَعِبٌ وَ لَهْوٌ» می‌خواند (حدید: ۲۰) و طبق تفسیر نمونه، هشدار می‌دهد که تمرکز تحلیلی بر مادیات، انسان را از درک غایت-شناسی الهی و شبکه‌ی بهم‌پیوسته‌ی هستی باز می‌دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۲۳: ۳۰۵). محدودیت‌های ذاتی عقل بشری در بخشی از سوره انعام نیز آشکار می‌شود؛ جایی که پیامبر (ص) می‌فرماید: «وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبَ» (انعام: ۵۰) و علامه طباطبایی توضیح می‌دهد که تفکر تحلیلی محض، به دلیل ناتوانی در احاطه بر غیب، نیازمند تکمیل با تفکر سیستمی توحیدی است که مبتنی بر اعتماد به علم نامحدود الهی است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۷: ۱۸۹). التبیان نیز تأکید می‌کند که پیامبر میزان معرفت خود را به آنچه خداوند به او آموخته محدود می‌کند و این محدودیت نشانگر ضرورت تکمیل تفکر تحلیلی با تفکر سیستمی توحیدی است (طوسی، ۱۳۸۹، ۴: ۱۴۲-۱۴۳).

در بُعد روایی، رسول خدا (ص) فرمود: کسی که ندانسته عملی انجام دهد خراب‌کردنش از درست‌کردنش بیشتر است. (کلینی، ۱۳۷۵، ۱: ۴۴)، اشاره‌ای به اینکه تحلیل‌های ناقص و شتاب‌زده (مانند تصمیم‌گیری‌های مدیریتی مبتنی بر داده‌های جزئی) می‌تواند کل نظام را متلاشی کند. دربیانی دیگر رئیس مکتب جعفری با عبارت «إِيَّاكَ أَنْ تَظُنَّ أَنَّ الْعُقْلَ يَدْرِكُ كُلَّ شَيْءٍ» (کلینی، ۱۳۷۵، ۱: ۴۳)، مرزهای

شناخت تحلیلی را نشان می‌دهد و ضرورت تکمیل آن با وحی را یادآور می‌شود. این دستورات در مجموع نشان می‌دهند که اسلام با شناسایی خطر جزء گرایي تحلیلی، انسان را به سمت تفکر سیستمی توحیدی سوق می‌دهد که در آن، اجزای هستی نه به صورت پراکنده، بلکه در چارچوب شبکه‌ی هدفمند الهی معنا می‌یابند. به تعبیر قرآن، شناخت حقیقی تنها زمانی محقق می‌شود که تحلیل‌های جزئی‌نگر با کل‌نگری مبتنی بر «مَا بِأَنْفُسِهِمْ» (انفال: ۵۳) و اعتماد به علم غیب الهی (انعام: ۵۰) ترکیب گردد تا انسان از دام تقلیل‌گرایی تحلیلی رهایی یابد و در پرتو نظام یکپارچه‌ی هستی، به تعادل بین عقل و وحی دست پیدا کند.

کمیت‌گرایی

کمیت‌گرایی به‌عنوان مانعی برای تفکر سیستمی، با تقلیل پدیده‌ها به شاخص‌های عددی، «ویژگی‌های کیفی سیستم» نظیر انعطاف‌پذیری، تاب‌آوری و نوآوری را نادیده می‌گیرد راسل ایکاف تمایز بنیادینی بین «رشد» به معنای افزایش کمی (اندازه/تعداد) و «توسعه» به‌مثابه بهبود کیفی (شایستگی/توانمندی) قائل می‌شود. او تأکید می‌کند «توسعه، فرایندی درونی است که نیازمند یادگیری، خردورزی و افزایش ظرفیت‌های سازگاری است، درحالی‌که رشد صرفاً انباشت بیرونی منابع است» (Ackoff, 2006: 58). در روبرو شدن رشد و توسعه دیده می‌شود، تقابل رشد، افزایش خطی در معیارهای کمی (نظیر تولید ناخالص داخلی) که ممکن است بدون بهبود کیفیت زندگی همراه باشد را دارد درحالی‌که تقابل توسعه، فرایندی غیرخطی که بر «ساختارهای نهادی»، «سرمایه انسانی» و «پایداری اکولوژیک» متمرکز است را دارا می‌باشد (Sen, 1999: 5).

در روبرو شدن کارایی و اثربخشی، تقابل کارایی به انجام درست کارها (بهینه‌سازی منابع) که ممکن است به «بهینه‌سازی محلی» به هزینه کل سیستم «بینجامد گفته می‌شود درحالی‌که تقابل اثربخشی به انجام کارهای درست (تحقق اهداف کلان) که مستلزم درک «وابستگی‌های متقابل سیستم» است می‌باشد به‌طور مثال، افزایش کارایی تولید یک محصول ناکارآمد، تنها «اتلاف منابع را سیستماتیک می‌کند» (Deming, 1986: 19) از منظری دیگر می‌توان گفت توسعه به‌مثابه فرایند درونی می‌باشد و این در حالی است که توسعه را نمی‌توان از طریق انتقال بیرونی (نظیر کمک‌های مالی) محقق کرد، چراکه مستلزم «تغییر پارادایم‌های ذهنی» و «ظرفیت‌سازی نهادی» است این فرایند، مبتنی بر «خرد جمعی» و «یادگیری سازمانی» است (Nonaka & Takeuchi, 1995: 19-63).

در تعالیم اسلامی، کمیت‌گرایی تک‌بعدی به‌عنوان مانعی برای تفکر سیستمی شناخته می‌شود، چراکه با تقلیل واقعیت به اعداد و ارقام، از درک روابط کیفی، ابعاد معنوی و شبکه‌ی به‌هم‌پیوسته‌ی هستی غافل می‌ماند. قرآن کریم با تشبیه انفاق بدون نیت خالص به باغی بی‌ثمر (بقره: ۲۶۵)، تأکید می‌کند که ارزش واقعی اعمال نه در کمیت، بلکه در تأثیر پایدار و ارتباط با نظام الهی است؛ امری که علامه طباطبایی آن را عاملی برای بی‌اثر شدن اعمال در نظام هستی می‌داند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۲: ۴۵۶). این نقد در سوره توبه تشدید می‌شود، آنجا که قرآن اولویت دادن به کمیت روابط خانوادگی «پدران و پسران» بر رابطه با خدا را محکوم می‌کند (توبه: ۳۷) و در تفسیر نمونه توضیح می‌دهد که این رویکرد، انسان را از نظام توحیدی جدا می‌سازد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۷: ۳۲۱). در آیه ۳۷ سوره توبه، موضوع «نسیء» یا تأخیر دادن ماه‌های حرام، به‌عنوان یکی از رفتارهای جاهلیان معرفی شده است که آثار آن در بی‌اثر شدن اعمال و افزایش گمراهی انسان آشکار می‌شود. مفسران شیعه این پدیده را تفسیر کرده‌اند؛ به‌گونه‌ای که تفسیر القمی آن را تغییر جایگاه حلال و حرام و عاملی برای افزوده شدن کفر می‌داند (قمی، ۱۳۶۳، ۱: ۲۹۰). حتی درجایی دیگر که به «مِثْقَالَ ذَرَّةٍ» اشاره دارد، هدف نهایی، نمایش شبکه‌ی عدالت الهی است که در آن، ذره‌های نیک و بد در تعادل کل نظام مؤثرند (زلزال: ۷-۸)، بر اساس تفاسیر گوناگون، آیه‌ی «فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ...» بر عدالت مطلق الهی و تأثیر حتی خردترین اعمال دلالت دارد. (قمی، ۱۳۶۳، ۲: ۴۳۴؛ مغنیه ۱۴۲۴، ۷: ۵۹۸).

در بُعد روایی، امام علی (ع) بایبان «قِيمَةُ كُلِّ امْرِئٍ مَا يُحْسِنُهُ» (ابن‌بابویه، ۱۴۰۰، ۱: ۴۴۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۴: ۴۲۰)، ارزش انسان را به کیفیت مهارت‌هایش گره می‌زند، نه کمیت اعمال. امام صادق (ع) نیز هشدار می‌دهد که تمرکز بر کمیت عبادات (طول رکوع) بدون توجه به صلاحیت اخلاقی، نظام دین‌داری را از مسیر حقیقی خود منحرف می‌کند (کلینی، ۱۳۷۵، ۲: ۱۰۵). این آموزه‌ها در مجموع نشان می‌دهند که اسلام با شناسایی خطر تقلیل‌گرایی کمی، انسان را به سمت تفکر سیستمی توحیدی هدایت می‌کند که در آن، کمیت تنها

در پرتو کیفیت و ارتباط با کل معنا می‌یابد. به تعبیر قرآن، حقیقت زمانی آشکار می‌شود که ذره‌های اعمال در شبکه‌ی عدالت الهی جای‌گیرند، نه در انزوای عددی بی‌ارتباط با غایت هستی.

نتیجه‌گیری

تفکر سیستمی بر درک پویایی روابط متقابل بین اجزای یک سیستم تمرکز دارد. برای رسیدن به تفکر سیستمی موانعی وجود دارد که یکی از آن موارد جزءنگری است؛ جزءنگری که در مقابل کل‌نگری قرار دارد، بر تحلیل مجزای اجزای یک سیستم تمرکز می‌کند. این رویکرد، محصول روش‌های تحلیلی تقلیل‌گرایان در علوم تجربی است. اسلام با تأکید بر یکپارچگی ایمان، هرگونه گزینشگری در احکام دینی را نفی می‌کند. فرافکنی از دیگر موانع تفکر سیستمی بوده که به معنای نسبت دادن مشکلات به عوامل بیرونی، به‌جای پذیرش مسئولیت درون سیستمی است.

تفکر دوگانه به‌عنوان مانعی در برابر تفکر سیستمی عمل می‌کند. این نگرش «صفر و یک» با تقلیل پیچیدگی‌های جهان به انتخاب‌های ساده، نه‌تنها باعث ایستایی شناختی و محدودیت در تحلیل پویا می‌شود، بلکه خلاقیت را نابود کرده و درک تعاملات پیچیده سیستم‌ها را مختل می‌سازد. در آموزه‌های اسلامی نیز نفی تفکر دوگانه و تعصب مورد تأکید است. عدم تمرکز بر وقایع به‌عنوان مهم‌ترین مانع تفکر سیستمی باعث غفلت از ریشه‌های ساختاری مشکلات، فرآیندهای تدریجی و رابطه‌ی علی بین اجزای سیستم می‌شود. قرآن غفلت از حقایق عمیق را معادل فراموشی هویت انسانی می‌داند.

تمرکز بر علائم به‌جای علل ساختاری مانع دیگر تفکر سیستمی، منجر به تصمیم‌گیری‌های نادرست می‌شود. خطاهای راهبردی در سازمان‌ها ناشی از عدم تشخیص تفاوت بین علائم و علل است و همچنین کمیت‌گرایی با تمرکز صرف بر شاخص‌های عددی، ویژگی‌های کیفی سیستم مانند انعطاف‌پذیری، تاب‌آوری و نوآوری را نادیده می‌گیرد. رشد کمی لزوماً به بهبود کیفیت زندگی منجر نمی‌شود. اسلام با تقلیل واقعیت به اعداد و ارقام مخالف است و بر ارتباط کیفی اعمال با نظام الهی تأکید می‌کند.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسندگان در این مقاله مستخرج از پایان‌نامه به شکل زیر است:

نویسنده اول: تهیه و آماده‌سازی نمونه‌ها، انجام آزمایش و گردآوری داده‌ها، انجام محاسبات، تجزیه و تحلیل آماری داده‌ها، تحلیل و تفسیر اطلاعات و نتایج، تهیه پیش‌نویس مقاله.

نویسنده دوم: استاد راهنمای پایان‌نامه، طراحی پژوهش، نظارت بر مراحل انجام پژوهش، بررسی و کنترل نتایج، اصلاح، بازبینی و نهایی‌سازی مقاله.

نویسنده سوم: استاد مشاور پایان‌نامه، مشارکت در طراحی پژوهش، نظارت بر پژوهش، مطالعه و بازبینی مقاله.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسندگان، این مقاله تعارض منافی ندارد.

حامی مالی

این پژوهش با حمایت معنوی معاونت پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم و دانشگاه علوم اسلامی قم انجام شده است.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت‌کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می‌شود.

منابع

قرآن کریم

- ابن أبی فراس، ورام. (۱۳۶۹). تنبیه الخواطر و نزهه النواظر. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۶). الخصال. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۰۰). امالی الصدوق. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطوعات.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۰۵). من لا یحضر الفقیه. بیروت: درالأضواء.
- ابن خلدون. (۱۳۷۵). مقدمه ابن خلدون. (پ. گنابادی، مترجم)، انتشارات علمی و فرهنگی. (اثر اصلی منتشر شده در ۱۹۵۸).
- ابن شعبه، حسن بن علی. (۱۳۶۳). تحف العقول عن آل الرسول صلی الله علیهم. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۴۰۴). معجم مقاییس اللغة. مصحح ع محمد هارون، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (۱۴۲۰). تفسیر القرآن العظیم. ریاض: دارطیبه.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴). لسان العرب. بیروت: دار صادر.
- ابوالفتح رازی، حسین بن علی. (۱۴۰۸). روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن. مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش های اسلامی.
- اشکوری، محمد بن علی. (۱۳۷۳). تفسیر شریف لاهیجی. تهران: نشر داد.
- اصفهانی، حسین بن محمد راغب. (۱۴۱۲). مفردات فی غریب القرآن. صفوان عدنان، داودی، دمشق: دار العلم.
- انصاری، عبدالله بن محمد. (۱۳۷۱). کشف الاسرار و عدة الابرار. (تصحیح حکمت، علی اصغر). تهران: امیرکبیر.
- بحرانی، هاشم بن سلیمان. (۱۴۱۵). البرهان فی تفسیر القرآن. قم: مؤسسه البعثه.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۳۷۴). تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه. قم: مؤسسه آل البیت (علیهم السلام) لایحیاء التراث.
- حقی، اسماعیل بن مصطفی. (۱۳۳۰). تفسیر روح البیان. ترکیه: انتشارات عثمانی.
- حویزی، عبدعلی بن جمعه. (۱۴۱۵). تفسیر نور الثقلین. قم: اسماعیلیان.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). لغتنامه دهخدا. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- رضی، محمد بن حسین. (۱۳۸۳). نهج البلاغه. ترجمه ابراهیم منهج (دشتی)، قم: حبیب.
- سنگه، پیترو. (۱۳۷۵). رقص تغییر. ترجمه: علی مشایخی، تهران: آریانا.
- سنگه، پیترو. همکاران (۱۳۸۷). پنجمین فرمان، خلق سازمان یادگیرنده. ترجمه: حافظ کمال هدایت و محمد روشن، تهران: انتشارات سازمان مدیریت صنعتی.
- شعیری، محمد بن محمد. (۱۳۸۴). جامع الأخبار. قم: نشر رضی.
- صافی، احمد. (۱۳۷۹). سازمان و مدیریت در آموزش و پرورش. تهران: انتشارات ارسباران.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم. (۱۹۸۱). الحکمة المتعالیه فی الأسفار العقلیه الأربعة. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- شیخ صدوق، محمد بن علی بن حسین. (۱۴۱۳). التوحید. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.

- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۱۷). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: ناصر خسرو.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۷). تفسیر جوامع الجامع. مشهد: آستان قدس رضوی.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۰۷). تاریخ الأمم و الملوک. بیروت: دارالفکر.
- طریحی، فخرالدین. (۱۳۷۵). مجمع البحرین. تهران: مرتضوی.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۸۹). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۱). الاستبصار فیما اختلف من الأخبار (تصحیح سید حسن موسوی خراسان). تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- غزالی، محمد بن محمد. (۱۳۵۱). احیاء علوم الدین، ترجمه موید الدین محمد خوارزمی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- فیض کاشانی، محمد بن مرتضی. (۱۴۰۶). الوافی. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- قرشی، علی اکبر. (۱۳۷۷). تفسیر احسن الحدیث. تهران: بنیاد بعثت.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۳). تفسیر القمی. قم: دارالکتاب.
- کالینز، جیم. (۱۳۸۶). از خوب به عالی. ترجمه: سپهرهون، تهران: پیک آوین.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۷۵). الکافی. قم: اسوه.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳). بحار الانوار. بیروت: دار الاحیاء التراث العربی.
- مصطفوی، حسن. (۱۳۶۸). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مغنیه، محمدجواد. (۱۴۲۴). التفسیر الکاشف. قم: دارالکتاب الإسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- نوری، حسین. (۱۴۰۸). مستدرک الوسائل. بیروت: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث.
- امیری، مجتبی. (۱۳۸۴). تبیین نقش و جایگاه جامع‌نگری و تفکر استراتژیک در سازمان، مطالعات دفاعی/استراتژیک، ۲۳، ۲۴.
- زنجانی حسلوئی، سیف‌الله؛ فقهی فرهمند، ناصر و رضوانی چمن زمین، موسی. (۱۴۰۳). اولویت‌سنجی راهکارهای استقرار تفکر سیستمی اخلاق محور در سازمان، اخلاق در علوم و فناوری، ۱۹.

References

- Ackoff, R. L. (1994). *The democratic corporation: A radical prescription for recreating corporate America and rediscovering success*. Oxford University Press.
- Ackoff, R. L. (1999). *Re-creating the corporation: A design of organizations for the 21st century*. Oxford University Press.
- Ackoff, R. L. (2006). Why few organizations adopt systems thinking. *Systems Research and Behavioral Science*, 23(5), 705–708. DOI: <https://doi.org/10.1002/sres.791>
- Amabile, T. M. (1996). *Creativity in context: Update to the social psychology of creativity*. Westview Press.
- Argyris, C. (1990). *Overcoming organizational defenses: Facilitating organizational learning*. Prentice Hall.
- Bertalanffy, L. von. (1968). *General system theory: Foundations, development, applications*. George Braziller.
- Checkland, P. (1981). *Systems thinking, systems practice*. John Wiley & Sons.
- Checkland, P. (1999). *Systems thinking, systems practice*. Wiley.
- Chomsky, N., & Herman, E. S. (1988). *Manufacturing consent: The political economy of the mass media*. Pantheon Books.
- de Bono, E. (1970). *Lateral thinking: Creativity step by step*. Harper & Row.
- Deming, W. E. (1986). *Out of the crisis*. MIT Press.
- Descartes, R. (1998). *Discourse on method and meditations on first philosophy* (D. A. Cress, Trans.). Hackett Publishing. (Original work published 1637)
- Gladwell, M. (2000). *The tipping point: How little things can make a big difference*. Little, Brown and Company.
- Guilford, J. P. (1967). *The nature of human intelligence*. McGraw-Hill. Hawkins, D. R. (2011). *Power vs. force: The hidden determinants of human behavior*. Hay House.
- Holland, J. H. (2014). *Complexity: A very short introduction*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/actrade/9780199662548.001.0001>
- Kahneman, D. (2011). *Thinking, fast and slow*. Farrar, Straus and Giroux.
- Katzenbach, J. R., & Smith, D. K. (1993). *The wisdom of teams: Creating the high-performance organization*. Harvard Business Review Press.
- Krishnamurti, J. (1969). *Freedom from the known*. HarperOne.
- Meadows, D. H. (2008). *Thinking in systems: A primer*. Chelsea Green Publishing.
- Nonaka, I., & Takeuchi, H. (1995). *The knowledge-creating company: How Japanese companies create the dynamics of innovation*. Oxford University Press.
- Oxford English Dictionary. (2023). System. Retrieved July 10, 2024, from <https://www.oed.com>
- Page, S. E. (2007). *The difference: How the power of diversity creates better groups, firms, schools, and societies*. Princeton University Press.

- Sen, A. (1999). *Development as freedom*. Oxford University Press. 25. Senge, P. M. (1990). *The fifth discipline: The art and practice of the learning organization*. Doubleday/Currency.
- Slovic, P. (2007). "If I look at the mass I will never act": Psychic numbing and genocide. *Judgment and Decision Making*, 2(2), 79–95.
- Taleb, N. N. (2010). *The black swan: The impact of the highly improbable* (2nd ed.). Random House.